

Szczecińska Kolekcja Starożytności Pomorskich (1) *Starożytności ocalone*

Wśród kilku zasadniczych cech, określających odrębność zbiorów archeologicznych w gronie innych kolekcji muzealnych, wymienić należy ich silne powiązanie z określonym terytorium¹.

W praktyce znajduje ono odzwierciedlenie w regionalnym ukierunkowaniu gromadzenia zabytków, w którym zakres terytorialny uwarunkowany jest historycznie, administracyjnie, a także rozmieszczeniem i rangą placówek muzealnych. Do zasobów muzeów trafiają przy tym wszelkiego rodzaju źródła archeologiczne pochodzące z określonego obszaru, jak ujął to prof. Zdzisław Żygulski jun. ... *nie ma takiego przedmiotu wykonanego ręką ludzką przed wiekami, który by nie stanowił łakomego kąska dla archeologów i zarazem dla muzealnictwa archeologicznego...*² Zgro-

madzone źródła archeologiczne w olbrzymiej przewadze znajdują swoje stałe miejsce w magazynach, gdzie udostępniane są głównie w celach naukowych i dydaktycznych (służebna rola wobec nauki). Niewielki tylko ich odsetek zaliczony zostaje do kategorii eksponatów i prezentowany jest szerszym kręgom społecznym na wystawach³. Tutaj pełnią funkcje prezentacyjne lub reprezentacyjne w stosunku do założonego celu wystawy⁴.

W oparciu o podobne przesłanki organizowane były już od XIX w. zbiory archeologiczne z ówczesnej prowincji Pomorze. Część przedmiotów ze znaczących odkryć, szczególnie dokonanych

dawniej, oraz z obszarów pozostających pod bezpośrednim zarządem państwowym (tzw. fiskalisches Gebiet), jak niektóre zabytki wybagrowane podczas regulacji Odry, trafiały do muzeum berlińskiego – placówki najwyższej rangi. Zbiory pradziejowe gromadzono również w rozbudowującej się na Pomorzu, w latach 20. i 30. XX w., sieci muzeów regionalnych i okręgowych (Kreis-, Heimatmuseum), a także w placówkach naukowych i edukacyjnych. Największą jednak i najbardziej reprezentatywną kolekcję zabytków pra- i wczesnodziejowych z Pomorza posiadało dawne Pomorskie Muzeum Krajowe w Szczecinie. Otwarcie tegoż kilkudziesięciu

Zdobiony przedmiot z poroża, tzw. laska magiczna, ornamentowana liniami rytmicznymi z nacięciami oraz uproszczonym przedstawieniem postaci ludzkiej z Odry (Szczecin-Podjuchy). Epoka kamienia (mezolit). Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

Figurka niedźwiedzia z bursztynu z okolic Słupska. Epoka kamienia (neolit?). Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

Złoty naramiennik o wolutowatych zakończeniach z Letnina (pow. pyrzycki). Epoka brązu. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

Motyka z poroża z Ukiernicy (pow. pyrzycki), zdobiona ornamentem „kółek cyrklowych” oraz T-kształtnym rytym. Epoka brązu. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

muzeum w 1928 r., pierwotnie jako Provinzialmuseum Pommerscher Altertümer, a od 1934 r. pod ostateczną nazwą Pommersches Landesmuseum, było ukoronowaniem przeszło stuletnich działań pomorskich środowisk naukowych i kulturalnych w zakresie ochrony, gromadzenia i udostępniania pomników przeszłości regionu. Muzealia archeologiczne przechowywane były w dwóch częściach budynku: na poddaszu, gdzie w 1934 r. urządzony został nowy magazyn zbiorów, tzw. Studienmagazin oraz w kilku pomieszczeniach partii wystawienniczej na pierwszym piętrze gmachu, gdzie znajdował się zbiór pokazowy. W magazynie zabytki ułożone były w porządku geograficznym od zachodu ku wschodowi, zgodnie z administracyjnym podziałem prowincji na okręgi, a w ich obrębie alfabetycznie, według miejsc znalezienia. Wyselekcjonowane zbiory ekspozycyjne prezentowano na wystawie o charakterze stałym, w układzie chronologicznym, z podziałem na epoki i okresy. W miarę dokonywania kolejnych odkryć archeologicznych niektóre eksponaty zastępowano nowymi.

W trakcie wojny, pomiędzy 1940 a 1944 r., w gmachu muzeum stopniowo

prowadzono działania zabezpieczające zbiory i dokumentację. Najważniejsze zbiory Działu Prehistorycznego, zgodnie z obowiązującymi na czas działań wojennych przepisami, zostały ewakuowane i trafiły do 25 siedzib prywatnych i placówek publicznych rozsianych na obszarze całego Pomorza. W niemal wszystkich przypadkach, podczas selekcji zabytków przeznaczonych do ewakuacji, kierowano się merytorycznymi kryteriami oceny wartości artefaktów, wybierając najcenniejsze, najbardziej reprezentatywne bądź unikatowe znaleziska, które ówczesny kustosz Działu Prehistorycznego Hans-Jürgen. Eggers dobitnie określił mianem „pierwszego garnituru”⁵. Pierwszy powojenny kustosz zbiorów archeologicznych Tadeusz Wiczorowski, tak opisał zastaną sytuację: *...Szukając znanych mi zabytków znalazłem zamiast nich akta niemieckie dotyczące wywiezionych zbiorów zatytułowane Evakuiertes Sammlungsgut, które ostatecznie wyjaśniły sytuację i pozwoliły stwierdzić, co i dokąd Niemcy wywieźli z tutejszego muzeum...*⁶ Według aktualnego stanu wiedzy, dyslokacją objętych zostało około 700 zespołów i pojedynczych zabytków archeologicznych oraz niemal

wszystkie pomorskie znaleziska monet rzymskich i arabskich.

Od 1945 r. podejmowane były próby ustalenia wojennych losów pomorskich zabytków archeologicznych, w tym również ewakuowanych z Landesmuseum. Miejsca ich dyslokacji w większości znalazły się w granicach Polski, jednak do tej pory niemal w żadnym przypadku nie udało się w pełni wyjaśnić, co działo się z przewiezionymi tam zabytkami w końcowej fazie wojny oraz w pierwszych miesiącach powojennych. Wiadomo jedynie, iż w trakcie walk o Szczecin muzealia zdeponowane w Kasie Krajowej w Szczecinie ewakuowane zostały prawdopodobnie w głąb Niemiec. Odzyskano także tę część archiwaliów muzealnych (głównie akta znalezisk archeologicznych), które wraz z zasobami szczecińskiego archiwum oraz zabytkami z kolekcji Landesmuseum przechowywane były w Pęzinie, w majątku rodu Puttkamerów. W ostatnich latach udało się również odnaleźć pojedynczy przedmiot – miecz brązowy z Kopaniewa, pochodzący z jednego z najbardziej znanych pomorskich znalezisk gromadnych z epoki brązu – drewnianego kuferka wypełnionego wyrobami brązowymi,

Ozdoby, narzędzia i przybory brązowe z wyposażenia grobu „książęcego” w miejscowości Banie (pow. gryfiński). Epoka brązu. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

Przedmioty importowane z okresu wpływów rzymskich: Grąbczyn (pow. szczeciński) – miseczka z brązu z napisem wyrytym na stronie dolnej: PRIMVS; Pótlchleb (pow. białogardzki), miseczka szklana ze skośnym żłobkowaniem (z wyposażenia grobu); Gronowo (pow. drawski), talerze gliniane (terra-sigillata) ze stemplami wytwórców (z wyposażenia grobu). Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

który zdeponowano wraz z innymi zabytkami w miejscowości Piaski Wielkie, w nowym dworze dominium von Flemmingów.

Mocno uszczuplone zostały również zbiory pomorskich starożytności zgromadzone w innych placówkach. Zdziśniętym uległy muzealia z terenu Pomorza w zbiorach berlińskich. Przedwojenne muzea pomorskie najczęściej zostały całkowicie lub częściowo zniszczone⁷. Odzyskiwanie i zabezpieczanie zachowanych w terenie zabytków odbywało się w bardzo trudnych warunkach⁸.

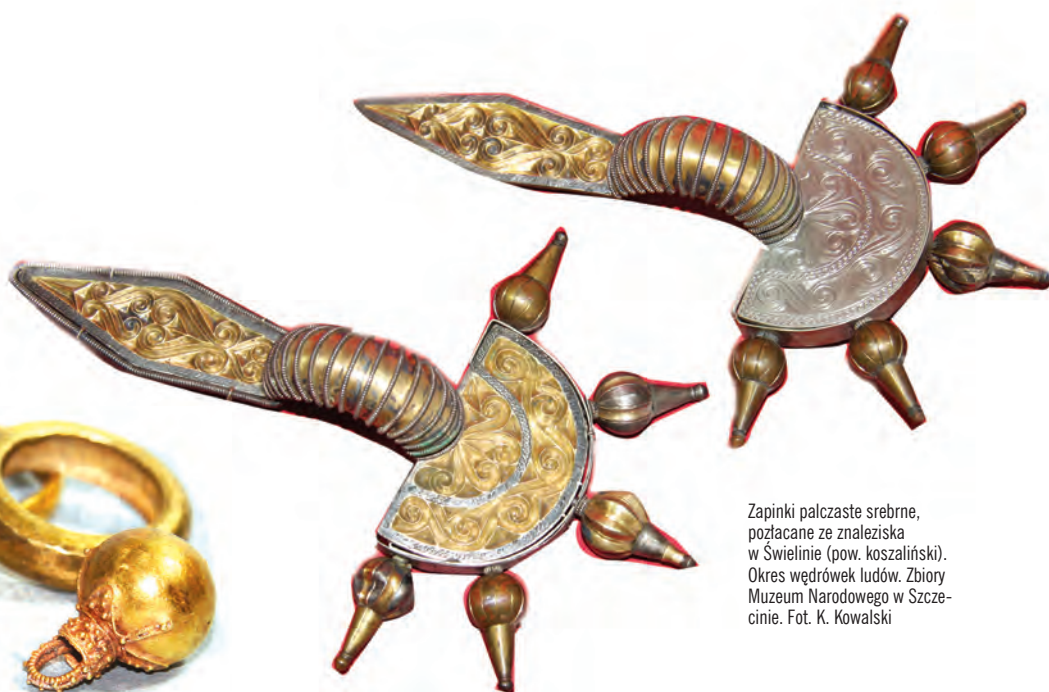
Kilka miejsc ewakuacji zbiorów Landesmuseum znalazło się w powojennych granicach państwa niemieckiego. Przełom w wiedzy na temat losów zdeponowanych tam zabytków nastąpił w 1962 r., kiedy otrzymano pierwsze oficjalne informacje o tym, iż część przedmiotów wywiezionych ze Szczecina, w tym również archeologicznych, przetrwała i znajduje się w zbiorach muzealnych w Stralsundzie⁹. Po nawiązaniu współpracy z tamtejszymi muzeami udało się ustalić, że grupa 474 zabytków znajduje się w magazynach ówczesnego Museum für Ostmecklenburg. Jeszcze w 1962 r. dyrektor muzeum szczecińskiego, Władysław Filipowiak, obejrzał te zbiory i pod-

jął rozmowy na temat możliwości przeprowadzenia wymiany zbiorów. Projekt zakładał objęcie obustronną wymianą całości przedwojennych zbiorów archeologicznych Landesmuseum, znajdujących się po wojnie w muzeach w Szczecinie i w Stralsundzie oraz podzielenie ich według miejsc odkrycia na pochodzące z terenów w obecnych granicach Polski, które miały trafić do Muzeum Narodowego w Szczecinie oraz w granicach Niemiec, które miały zostać przekazane stronie niemieckiej. Wymianę tę, po dokonaniu uzgodnień dyplomatycznych na szczeblu Ministerstwa Spraw Zagranicznych obu krajów oraz sporządzeniu dokumentacji i dopełnieniu wymogów wynikających z obowiązującego prawa, zakończono w 2009 roku. Ostateczny kształt i harmonogram realizacji projektu, uwzględniający zarówno uwarunkowania prawne, jak również potrzeby i możliwości instytucji partnerskich w wymianie, zostały ustalone w trakcie rozmów pomiędzy dyrektorem Muzeum Narodowego w Szczecinie Lechem Karwowskim, a ówczesnie kierującym archeologicznym urzędem konserwatorskim Meklemburgii-Pomorza Przedniego (Landesamt für Bodendenkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern), prof. dr.

Friedrichem Lüthem. Zbiory z terenów Niemiec stanowią znacząco większą część tych muzealiów, jednak w skład mniejszego zestawu znalezisk z terenu Polski wchodzi starannie wyselekcjonowane eksponaty. Wymiana tych zestawów pozwoliła na uporządkowanie sytuacji zabytków, a w najbliższej przyszłości daje szansę na pełniejszą prezentację pomników pradziejowych sąsiadujących obszarów Pomorza Zachodniego i Pomorza Przedniego z Meklemburgią, zgodnie z ich regionalnym pochodzeniem.

W uzasadnieniu dokonanej wymiany zbiorów archeologicznych na podkreślenie zasługuje jeszcze jedna przesłanka. Przedmiotowe zabytki pochodzą z odkryć dokonanych w wieku XIX i w pierwszym czterdziestolecu XX w. W tym czasie dynamicznie rozwijała się prehistoria, powstawały podstawy do jej wyodrębnienia się jako samodzielnej nauki, a także wypracowane zostały kanony metodyki badań, opracowań i periodyzacji źródeł. Z drugiej strony był to okres podejmowania szeregu działań intensyfikujących zagospodarowywanie coraz to nowych terenów. Prowadzone były liczne prace, podczas których często odkrywano rozmaite starożytności. Splot tych okolicz-

Bizuteria złota z wyposażenia grobów z okresu wpływów rzymskich: Lubieszewo (pow. gryficki) – wisiorki filigranowy i kulisty oraz trzy obrączki; Miechęcino (pow. kołobrzeski), wisiorek z filigranem i granulacją. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

Zapinki palczaste srebrne, połączane ze znaleziska w Świebinie (pow. koszaliński). Okres wędrowek ludów. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

ności oraz tworzenie w owym czasie zrębów nowoczesnego muzealnictwa i ochrony zabytków zaowocowały znaczącym rozwojem archeologicznych kolekcji muzealnych, do których nierzadko trafiały obiekty i zespoły obiektów o wyjątkowym charakterze w skali regionu lub nawet szerszej. Niejednokrotnie do chwili obecnej nie odkryto artefaktów, którymi można zastąpić dawniejsze znaleziska, co zaobserwować można chociażby na stałej wystawie archeologicznej w Muzeum Narodowym w Szczecinie, gdzie niektóre zabytki spośród wymienionej kolekcji prezentowane są w postaci ilustracji. Obecnie możliwe będzie „dotknięcie” tych skrawków odległych w czasie dziejów regionu, poprzez poznanie intuicyjne, oglądowe, które stanowi przecież istotę muzeum, jako uporządkowanego i unaocznionego zbioru rzeczy¹⁰.

Z analizy dokumentacji ewakuacyjnej wynika, iż zabytki, które trafiły do Stralsundu pochodzą z kilku miejsc dyslokacji zbiorów. Zgromadzono tam przedmioty z niektórych punktów ewakuacyjnych położonych w obecnych granicach Niemiec – głównie w miejscowości Hintersee i Siewertshagen. Znajdują się tutaj również pojedyncze zabytki,

które rozlokowane były w kilkunastu dworach i pałacach położonych na wschód od Odry oraz na terenie Szczecina (w dawnej Kasie Krajowej). Przepuszczalnie tych kilka przedmiotów zostało wyciągniętych ze skrzyń i wywiezionych przez osoby wyznaczone do opieki w miejscu ewakuacji.

Charakteryzując kolekcję ocalałych zabytków archeologicznych nie sposób pominąć opinię prof. Władysława Filipowiaka, wyrażoną po pierwszym oglądzie zbiorów, który stwierdził, że ... *stanowią (one) najcenniejszy zestaw zabytków, pochodzących z Pomorza Zachodniego ... z dziedziny archeologii, sztuki i historii, związanych z dziejami tych ziem*¹¹. Są tutaj reprezentowane artefakty ze wszystkich epok pradziejów i z wczesnego średniowiecza.

Z najstarszymi odcinkami pradziejów Pomorza – z epoką kamienia (tutaj mezolit i neolit) - związane są głównie znaleziska pojedynczych przedmiotów (broń, narzędzia, plastyka figuralna i przedmioty rytualne z kamienia, krzemienia, bursztynu, poroża i kości) oraz zespoły grobowe (wyposażenie pochówków – naczynia gliniane, broń, narzędzia), wśród których szczególnie wyróżnić należy przykłady sztuki społeczności

zbieracko-łowieckich na przedmiotach z poroża, rzadkie w zbiorach polskich muzeów, kompletny zestaw wyposażenia grobu z neolitycznego kręgu tzw. kultur naddunajskich, z unikatowym na naszych ziemiach przedmiotem wykonanym z muszli śródziemnomorskiej, oraz wyjątkowe znalezisko figurki zoomorficznej z bursztynu. Ostatni z wymienionych zabytków – najczęściej utożsamiany z przedstawieniem niedźwiedzia brunatnego – z uwagi na szerokie zainteresowanie mediów, stał się niejako symbolem całej kolekcji.

Liczną grupę stanowią znaleziska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Mamy tutaj do czynienia przede wszystkim z odkryciami depozytów bagiennych i wodnych, znalezisk gromadnych w typie skarbów oraz wyposażeniem grobów. Głównie są to przedmioty z brązu, choć pojedynczo występują również ze złota – ozdoby, elementy stroju, broń, narzędzia i przybory, rzadziej przedmioty kamienne (tzw. buława, forma odlewnicza), kościane (szpile) i z poroża (zdobiona motyka). Trudno w tej części kolekcji wskazać najważniejsze odkrycia. Na wyróżnienie z pewnością zasługuje bardzo bogate wyposażenie „książęcego” grobowca kurhanowego z miejscowości Banie.

Największa grupa znalezisk wiąże się z okresami przedrzymskim (lateńskim), rzymskim i wędrowek ludów. Mieszczą się tutaj zespoły grobowe (naczynia gliniane, szklane i brązowe, ozdoby kruszcowe, bursztynowe i szklane, przybory metalowe i broń, w tym również wyroby importowane z obszaru Imperium Rzymskiego), odkrycia pojedynczych przedmiotów, przede wszystkim monet rzymskich (największa grupa) oraz skarby monet. Z pewnością wymienić w tym miejscu należy zachowane przedmioty z wyposażenia grobów z Lubieszewa, Lubowidza, Nowego Łowicza i Pólczeba. Niektóre z tych odkryć były bodźcem do podjęcia badań wykopaliskowych w latach powojennych, w tym kontynuowanych do chwili obecnej na terenie cmentarzyska w Nowym Łowiczu. Szczegółnej klasy zabytkami są kruszcowe ozdoby, jak zapinki do szat, tzw. fibule palczaste ze Świelina, które datowane są na okres wędrowek ludów.

Niezwykle bogata jest również wczesnośredniowieczna część kolekcji, na którą składa się przede wszystkim kilkanaście skarbów siekańców srebrnych i skarbów monet, znaleziska pojedynczych przedmiotów (głównie miecze

wikińskie), znalezisko grobowe oraz kilkanaście przedmiotów odkrytych w wiodących wczesnośredniowiecznych ośrodkach pomorskich (Kołobrzeg, Szczecin, Wolin), w tym również pochodzące z badań wykopaliskowych w Wolinie, które już u schyłku lat 30. XX w. cieszyły się olbrzymim zainteresowaniem polskich naukowców¹².

Kolekcja przekazana stronie niemieckiej, która znajduje się w Krajowym Muzeum Archeologicznym Meklemburgii-Pomorza Przedniego w Schwerinie (Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin), obejmowała ponad 5000 numerów inwentarza muzealiów archeologicznych Muzeum Narodowego w Szczecinie. W jej skład wchodziły zbiory o zróżnicowanej wartości naukowej i wystawienniczej, w tym pojedyncze przedmioty (znaleziska jednostkowe), zespoły przedmiotów (inwentarze grobowe, skarby), a także serie inwentarzy z dużych badań wykopaliskowych.

Największą grupę stanowią zabytki z epoki kamienia, przeważnie przedmioty krzemienne i kamienne, w tym duża liczba jednostkowych znalezisk z Rugii. Przeważają artefakty z okresu neolitu

(wytwory kamienne, krzemienne, ceramika, pojedyncze wyroby z poroża, nieznaczne ozdoby kamienne) oraz schyłku neolitu – wczesnej epoki brązu (przede wszystkim bogata kolekcja płaszczy – sztyletów i groków krzemiennych). Na wyróżnienie zasługują tutaj przedmioty odkryte w grobach na terenie całego Pomorza Przedniego oraz nieliczne zespoły znalezisk gromadnych. Największy, choć dosyć mocno zdekompletowany zespół, pochodzący z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1935-36, stanowi wyposażenie grobowca megalitycznego z Netzelkow (Lütow-Netzelkow) na Uznamiu.

Drugą pod względem liczebności grupę stanowią zabytki związane z epoką brązu – wczesną epoką żelaza. Są to przede wszystkim naczynia gliniane i ich fragmenty, przedmioty z brązu i nieliczne z żelaza, wyroby z krzemienia i kamienia. Wyróżnia się wśród nich kilkanaście zespołów brązowych obiektów pochodzących ze znalezisk gromadnych (np. Schwennenz, Grünz, Schonfeld). Licznie reprezentowane są również znaleziska grobowe (urny, przystawki, przedmioty metalowe). Najliczniejszy zbiór źródeł archeologicznych przechowywanych

A - figurki z drewna: tzw. Emil – laleczka oraz konik z badań wykopaliskowych w Wolinie. Wczesne średniowiecze

B – połówka formy odlewniczej do haczyków oraz oprawek oselek z przedstawieniem bóstwa o czterech twarzach, ze Szczecina. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. K. Kowalski

w tej części magazynu pochodzi z wielokulturowego cmentarzyska w miejscowości Wartin (Wartin-Grünz), gdzie odkryto groby z okresu od neolitu po epokę żelaza okres rzymski. Niestety, zespoły z tego cmentarzyska, badanego w okresie wojny, zostały zdekompletowane w wyniku ewakuacji oraz zniszczeń wojennych.

Najmniejszą grupą inwentarzową są zabytki przechowywane w magazynie okresu przedrzymskiego i rzymskiego. Trzon ich stanowią zespoły grobowe (pochówki, urny, naczynia towarzyszące, broń, narzędzia oraz ozdoby metalowe i szklane), w niektórych przypadkach charakteryzujące się dosyć wysoką wartością ekspozycyjną.

W części średniowiecznej magazynu znajdują się pojedyncze zabytki i zespoły zabytków związanych z okresem od wczesnego średniowiecza po okres nowożytny. Pochodzą one z przypadkowych odkryć i badań przeprowadzonych na cmentarzyskach, osadach, grodziskach i w obrębie miast. Charakteryzują się one największą różnorodnością asortymentową (naczynia, narzędzia, przybory, broń, ozdoby) i surowcową (żelazo, metale nieżelazne, drewno, kamień, szkło,

bursztyn) w całości omawianego zbioru, choć dominują tutaj ułamki ceramiki.

Niezmierne istotne uzupełnienie tej kolekcji stanowi zasób archiwaliów archeologicznych z obszaru Pomorza Przedniego, który przekazany został partnerom niemieckim w formie elektronicznej. Obejmuje on około 10 tysięcy zdjęć zawartości teczek znalezisk na gruntach poszczególnych miejscowości (Ortsakten). Zasób ten gromadzony był w Szczecinie od 1. poł. XIX w., by ostatecznie, w latach 20. i 30. XX w., przyjąć formę dokumentacji konserwatorskiej. Oryginalne akta pozostały w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie wraz z archiwaliami z całej dawnej Prowincji Pomorze. ■

PRZYPISY

¹S. Czopek, *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*, Rzeszów 2000, s. 14-15.

²Z. Żygułski jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982, s. 102.

³S. Czopek, *op. cit.*, s. 46.

⁴J. Świecimski, *Wystawy muzealne, t.I, Studium z estetyki wystaw*, Kraków 1992, s. 91-93.

⁵Archiwum Działu Archeologii MNS.

⁶T. Wieczorowski, *Stan, potrzeby i zadania Działu Prehistorycznego Muzeum Miejskiego w Szczecinie*, „Z Otcłani Wieków”, R. XVI (1947), z. 5, s. 1.

⁷N.N. (K. Musianowiczówna), *Losy muzeów prehistorycznych na Pomorzu Zachodnim*, „Z Otcłani Wieków”, R. XV (1946), z. 6, s. 96-102.

⁸K. Kozłowski, *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego, T. III, Życie kulturalne w latach 1945-1950. Sprawozdania Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego z lat 1945-1950*, Szczecin 1989; w sprawie zbiorów pyrzyckich patrz: Archiwum Działu Archeologii MNS.

⁹W. Filipowiak, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie za 1962 r.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. VIII (1962), s. 549-550; tenże, *Muzeum Pomorza Zachodniego w dwudziestolecie (1945-1965)*, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. XI (1965), s. 10, przypis 7.

¹⁰W. Glużyński, *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980, s. 266-292.

¹¹W. Filipowiak, *op. cit.*, 1962, s. 549-550.

¹²Archiwum Działu Archeologii MNS – dokumentacja dotycząca wizyty „poznańskich profesorów” w trakcie badań w Wolinie.

LITERATURA

Czopek S. *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*. Rzeszów 2000

Filipowiak W. *Sprawozdanie z działalności Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie za 1962 r.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. VIII (1962), s. 549-550.

Muzeum Pomorza Zachodniego w dwudziestolecie (1945-1965), „Materiały Zachodniopomorskie”, T. XI (1965), s. 9-28.

Glużyński W. *U podstaw muzeologii*. Warszawa 1980
Kozłowski K. *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego, T. III, Życie kulturalne w latach 1945-1950. Sprawozdania Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego z lat 1945-1950*. Szczecin 1989
N.N. (Musianowiczówna K.) *Losy muzeów prehistorycznych na Pomorzu Zachodnim*, „Z Otcłani Wieków”, R. XV (1946), z. 6, s. 96-102.

Świecimski J. *Wystawy muzealne, t. I, Studium z estetyki wystaw*. Kraków 1992

Wieczorowski T. *Stan, potrzeby i zadania Działu Prehistorycznego Muzeum Miejskiego w Szczecinie*, „Z Otcłani Wieków”, R. XVI (1947), z. 5, s. 141-143.

Z. Żygułski jun. *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*. Warszawa 1982

Sztylet krzemieniany z trzonkiem w formie „rybiego ogona” z miejscowości Karlsburg. Schyłek epoki kamienia/początek epoki brązu. Zbiory Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin. Fot. archiwalna ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie (dokumentacja wymiany zabytków)

Kociołek brązowy zdobiony kanelurami z miejscowości Friedefeld. Okres wpływów rzymskich. Zbiory Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin. Fot. archiwalna ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie (dokumentacja wymiany zabytków)

Zapinka płytkowa ze skarbu przedmiotów brązowych odkrytego w miejscowości Schwennenz. Epoka brązu. Zbiory Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin. Fot. archiwalna ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie (dokumentacja wymiany zabytków)